

ХАРАКТЕРИСТИКА ІДЕОЛОГІЇ СУЧАСНИХ УКРАЇНСЬКИХ НАЦІОНАЛІСТИЧНИХ ПАРТІЙ: ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

У статті, на основі цілої низки теоретико-методологічних підходів і концепцій, зроблено спробу охарактеризувати тенденції розвитку ідеології сучасних українських націоналістичних партій. Особливу увагу приділено перспективам цієї політичної ідеології в умовах сьогодення.

Ключові слова: ідеологія, політичні партії

Alexander Sytnyk. Characteristic ideology of the modern Ukrainian nationalist parties: the theoretical-methodological aspect. In the article, on the basis of a number of theoretical and methodological approaches and concepts, an attempt is made to describe tendencies of development of the ideology of modern Ukrainian nationalist parties. Special attention is paid to the prospects of the given political ideology in the conditions of modernity.

Keywords: ideology, political parties

Вивчення ідеології сучасних українських націоналістичних партій останнім часом стає все більш актуальним завданням політологічної науки з огляду на ту нішу, що її ці партії займають у суспільстві та місцевих органах влади. При цьому, дослідження ідеології сучасних українських політичних партій потребує неупередженого й виваженого підходу. Поряд із цим, слід зауважити, що в сучасній політологічній науці існують досить різні точки зору щодо теоретико-методологічних засад дослідження політичних теорій та ідеологій.

Д. Б. Мангейм і Р. К. Річ стосовно політичної системи та ідеології розмежували методологічний підхід і етичну оцінку сприйняття певних політичних явищ і реалій. Ідеологія та політична система надають засоби для структурування й зведення в єдине ціле переваг, зроблених окремими людьми, однак саме рішення кожна людина зазвичай приймає індивідуально. Для розмежування двох вищевказаних сфер у політології використовуються спеціальні поняття. Коли йдеться про те, як ми здобуємо знання й що ми знаємо, вживає-

ться термін «емпіричний аналіз», який означає своєрідну розробку та використання спільної для всіх об'єктивної мови для опису політичної реальності. В іншому разі, коли йдеться про те, як використовувати наші знання, вживається термін «нормативний аналіз», або – розробка й вивчення суб'єктивних завдань, цінностей і етичних норм, якими ми керуємося для використання наших знань про реальність [1, с. 20–21]. К. Байме зауважив, що протиставлення нормативних і неопозитивістських емпірико-аналітичних теорій між аристотелівським розумінням політики як практичної філософії та новочасними раціоналістичними й емпіричними теоріями, що ведуть свій родовід від Макіавеллі, Бекона та Гоббса, орієнтуючись переважно на технічно-раціональне розуміння політичного. Класична політична наука, починаючи з Аристотеля, вважала себе вченням про добropорядне й справедливі життя. Отже, була продовженням етики. Платон розглядав політику та етику разом, в одній книзі. Аристотель відокремив одну від одної, але їхній взаємозв'язок усе ж таки залишився дуже тісним: етика займається здебільшого статичним, а політика – динамічним. Відповідно, метою нормативних теорій є дія, а не пізнання як таке. У той же час, саме нормативісти надали потужного імпульсу вивченню історії політичних ідей [2, с. 69, 75, 78].

Серед обширної літератури з націоналізму виділяються декілька основних підходів. Домінуючим поглядом на націоналізм вважається веберіанський або історичний підхід, який розглядає націоналізм як довготривалий процес розвитку світового історичного явища чи своєрідного, «ідеального типу». У рамках цієї парадигми націоналізм має власні корені, момент зародження, стадії зростання й часові межі, що збігаються в своїх основних характеристиках у більшості країнах світу [3, с. 197]. В сучасній українській політологічній науці відома тенденція врахування та використання певних методів, властивих західній політології. Зокрема, це стосується методу «осмислення типового ідеалу», який, згідно з думкою М. Вебера, «не стільки намагається відтворити реальність, скільки виявити розбіжності між «моделлю», яка створена, і реальністю, що вивчається». Такого роду підходи дають змогу сформулювати найбільш оптимальні критерії наукового пошуку та ефективного втілення його на практиці [4, с. 338].

Зростання ролі політичних партій у суспільстві зумовлює необхідність поглиблення методологічної бази дослід-

дження, зокрема доцільним є використання системно-структурного (партії як елемент політичної системи) та функціонального (дослідження функцій елементів у системах) методів дослідження діяльності політичних партій [5, с. 19]. Системно-структурний та функціональний методи доповнюють один одного.

Загальна теорія партії, що розробляє методологію й типологію партій, вивчає, серед іншого, політичну та партійну ідеологію. Спеціальна теорія партії вивчає конкретні особливості й специфічні закони, що проявляються або у певних типах партій, або в партійній системі тієї чи іншої країни, у тому числі, з урахуванням національних особливостей і специфічних процесів [6, с. 12, 15]. Саме такий підхід дозволяє належним чином вивчати націоналістичну або ж національно-державну ідеологію.

Національно-державна ідеологія, протистоячи ентропії рутинно-розрізненому й роз'єднаному способу життя, формує з маси народ, з людини – особистість, з індивіда – громадянина. При цьому кожен народ відрізняється від іншого саме якістю духу [7, с. 339].

Процес формування та розвитку ідеології відбувається в реальному історичному процесі. У суспільно-політичному житті ідеологія може виконувати як позитивну, так і негативну функцію, сприяти розвитку суспільства й культуротворчого процесу або стримувати його. Також суттєвим є те, що одна й та ж сама ідеологія (система ідей, поглядів, оцінок) може утримувати означені характеристики практично одночасно, сприяючи суспільному розвиткові в одному вимірі та стримуючи його в іншому. Усе залежить від змісту ідеології, характеру суспільних відносин, в яких вона розгортає свою функціональність, загальної духовної атмосфери й культурно-історичної традиції, сила якої може не лише деформувати будь-який ідеологічний вплив, але навіть і знищити його. Будучи виразником групового інтересу і всього того, що з ним органічно пов'язане, ідеологія тим ближче до істини, чим точніше виражає весь комплекс суспільних потреб, інтересів і суперечностей, не перестаючи при цьому віддавати першість інтересам свого суб'єкта. А для цього вона має набути такого вигляду, якого потребує саме ця група і саме у цій історичній ситуації. Сама ж група може перебувати в різних точках своєї історичної еволюції. Вона може бути лише групою спільного соціального стану, але не

усвідомлювати його справжнього стану, структури, причин, генези та можливих перспектив. Ідеологія у цьому разі буде тим істиннішою, чим краще пояснить цю ситуацію, тобто ближчою до науки [8, с. 130–131]. Розвиток ідеології проходить у тісному взаємозв'язку з іншими суспільно-політичними факторами. Однак суттєвою особливістю ідеології є її здатність виконувати функцію визначального спрямовуючого та консолідуючого чинника в суспільстві та державі. Особливо важливим є зміст і характер тієї чи іншої ідеології. Оскільки саме від нього значною мірою залежить специфіка її реалізації в суспільно-політичній і державно-правовій сферах. Досвід світової історії яскраво свідчить, що лише залежність еволюції ідеології від духовних принципів і культурно-історичних традицій нації може забезпечити її повноцінний, цивілізований розвиток і унеможливити переростання в різного роду тоталітарні форми.

Згідно з визначенням В. Лісового, ідеологія – це сукупність взаємопов'язаних, а то й ніяк не пов'язаних між собою ідей, символів та ритуалів, призначених об'єднувати людей заради спільних політичних дій [9, с. 602]. Отже, ідеологія – це духовна сутність держави, засіб консолідації громадян у єдиний народ, фактор мобілізації найголовнішого з усіх ресурсів – людського, активізації потенціалу, дієздатність якого є визначальним фактором прогресу [8, с. 355]. Цілком очевидно, що саме завдяки належній, ефективній і дієздатній державній ідеології можливим є формування в Україні громадянського суспільства. Лише це може припинити порочну практику окремих політичних сил використання громадян країни на чергових виборах як «біомаси», користуючись при цьому систематичним зомбуванням населення України через ЗМІ.

Критикуючи «методологічний націоналізм» і вважаючи національну державу застарілим явищем, У. Бек на власних принципах «методологічного космополітизму» розробляє своєрідний сценарій-ідеологію, ключовим поняттям якого є доктрина космополітизму [10, с. 88–95]. Однак передбачити повномасштабні наслідки процесу глобалізації досить складно. Адже сучасні тенденції розвитку світової цивілізації зазвичай призводять до уніфікації та нівеляції духовної та культурної спадщини багатьох народів. При цьому, цілком очевидним є катастрофічний характер процесу глобалізації

стосовно основ традиційних культур націй та їхнього політико-правового устрою.

Серед західних політологів побутує думка, що з настанням «постнаціонального» світу постане й «постідеологічне» буття, тобто – вільне від ідеології [11, с. 154, 155]. Однак слід зауважити, що у цьому разі разом із ідеологією зникнуть не лише деякі її негативні риси, але й значна частина її конструктивних і важливих для суспільства аспектів.

На думку Ф. Кирилюка, навіть у сучасному світі є чинники, які вказують на тривале політичне значення нації, а відповідно – й націоналістичної ідеології. Так, глобалізація може спричинити появу агресивних форм націоналізму. У іншому разі, глобалізація може наділити національну ідею новими значеннями для планування майбутнього націй у все більш і більш об'єднаному й взаємозалежному світі. У цьому значенні, глобалізація може не так зробити нації невідповідними, як змусить їх повторно самостверджуватися, продовжуючи надавати суспільствам джерело соціальної єдності й ідентичності, але в межах дедалі більш рідкого і конкурентоздатного контексту [12, с. 365–366]. Протягом цього процесу національна ідеологія іноді трансформується в політичну ідеологію, а національні традиції переростають в «політичні» традиції.

Е. Гобсбаум у праці «Вступ: винаходження традицій» звернув увагу на значну роль в історичному процесі національних традицій, та, протиставивши їх панівним ідеологіям (ліберальній, соціалістичній, комуністичній), пов'язував їх з націоналізмом, національною державою, національною символікою, національними історіями тощо. При цьому, вчений зауважив наступне: історики, досліджуючи винайдення традиції, стикаються з тим, що історія, яка стала частиною корпусу знань або ідеологією нації, держави чи руху, – це не те, що насправді збереглося в народній пам'яті, а те, що відібрали, записали, зобразили, популяризували й інституціоналізували ті, у чій обов'язки це входить [13, с. 13, 21–23, 25–27]. Традиції практикували як офіційно, так і неофіційно. У першому випадку Е. Гобсбаум умовно називає їх «політичними». Вони творилися переважно державою чи в державі або організованими соціальними й політичними рухами. У другому випадку їх названо «соціальними». Вони запроваджувалися здебільшого формально неорганізованими соціальними групами та тими, хто свідомо не ставив перед

собою конкретних політичних цілей, наприклад, клубами, братствами, незалежно від того, виконували вони політичні функції чи ні. Природно, що винайдення «політичних» традицій було свідомішим і навмиснішим, оскільки це здебільшого робили інституції, які ставили політичні цілі [14, с. 303–304].

Ідеологія – поняття, за допомогою якого традиційно позначається сукупність ідей, міфів, переказів, політичних лозунгів, програмних документів партій, філософських концепцій; ідеологія, яка не є релігійною, по суті, витікає з певним чином пізнаної або «сконструйованої» реальності, вона орієнтована на людські практичні інтереси та має за мету маніпулювання й управління людьми шляхом дії на їхню свідомість. Ядром ідеології виступає коло ідей, пов'язаних із питаннями захоплення, утримання та використання політичної влади суб'єктами політики. У нашому випадку – це, насамперед, політичні партії.

К. Гірц у своїй праці «Інтерпретації культур» означив поняття «ідеологія» як систему взаємопов'язаних тверджень, теорій і цілей, які становлять певну суспільно-політичну програму. Важливість ідеології, серед іншого, полягає в її здатності підтримувати індивіда (чи групу) в умовах хронічного напруження та згуртуванні (цементуванні) соціальної групи чи класу в критичних ситуаціях [15, с. 227, 240–241]. Під поняттям «ідеологія» також вбачається зв'язана система образів, ідей, етичних принципів, загально значимих уявлень, а також колективних поривів, релігійних ритуалів, споріднених структур, технічних прийомів у забезпеченні еволюції форм організації влади, інститутів і формулювань завдань, що вимагають вирішення, сил, які ці завдання виконують у дійсності. Ця система має на меті регуляцію відносин всередині певного колективу, народу, нації, держави [17, с. 383]. Об'єднуючи та консолідуючи націю, ідеологія робить її монолітнішою та цілеспрямованішою в процесі досягнення життєво важливих цілей. А отже, ідеологія є неодмінною ознакою конструктивної та ефективної державно-політичної системи й політичної партії, зокрема.

Узагальнюючи поняття «націоналізм», В. Лісовий визначає його як ідеологію, в якій нація є найважливішим чинником і центральною цінністю. Останнє відрізняє націоналізм від інших ідеологій – лібералізму, консерватизму, соціал-демократизму, анархізму та комунізму. У кожній із

них поняття нації відіграє певну роль, але не є найважливішим. Проте, на думку вченого, не варто ототожнювати націю як найважливішу цінність з нацією як найвищою й абсолютною цінністю. Останній випадок – абсолютизація нації – властива хіба що окремим різновидам націоналізму (наприклад, т. зв. інтегральному націоналізму) [17, с. 12–13]. Обґрунтування нації як основної цінності характеризує, серед іншого, націоналізм у вигляді політичної ідеології, визначальною засадою якої є необхідність збігу кордонів держави з межами нації. Така постановка питання дала змогу Е. Гелнеру кваліфікувати націоналізм як теорію політичної легітимізації [18, с. 292, 295]. Державу, що відповідала таким вимогам, стали називати «національною». На думку В. Лісового, націоналізм є ідеологією, яка прагне утверджувати саме такий тип держави. Він вважає національну державу базисним елементом міжнародного порядку: взаємини між державами є передусім взаєминами між націями, а національні інтереси – їх вирішальний чинник) [17, с. 13]. Саме такі засадничі принципи, серед іншого, наповнюють доктринальні теорії та ідеологію сучасних українських націоналістичних партій.

На сьогодні в середовищі українських націоналістичних партій домінуюча роль у розвитку націоналістичної ідеології належить Організації українських націоналістів (ОУН), Конгресу українських націоналістів (КУН) та ВО «Свобода».

Організація українських націоналістів завжди вважала, що справа української державности – це справа всього народу [19]. Отже, запорука сучасного державного будівництва розглядається саме в контексті принципів народовладдя й громадянського суспільства.

Властивий ОУН дух самовідданості, що доходив до фанатичної самопожертви національній справі, виявився надзвичайно привабливим для молодих людей. Можна сказати, що ідеологія ОУН сформувала політичний світогляд цілого покоління західних українців [20]. На сучасному етапі в політичному просторі України ОУН хоч і не відіграє активної ролі, проте її ідеологія є засадничою для КУНу та ВО «Свобода».

Конгрес українських націоналістів був утворений за ініціативи Організації українських націоналістів з-під стягу Степана Бандери. Протягом більш як піввікової історії свого існування ОУН розробляла та реалізовувала стратегію й тактику залучення широких верств українського народу до бо-

ротьби за побудову Української Самостійної Соборної Держави [21, с. 18]. Окрім цього, український націоналізм як визначальна ідеологія КУНу світоглядом виходить із засад глибокого християнства, чим заперечує ідеї безбожницької за своєю суттю матеріалістичної цивілізації. Йому властивий всебічний ідеалізм, тобто плекання всього духовного, ідеального в людині та суспільстві [22, с. 30].

Одною з провідних ідеологем ВО «Свобода» є сформульована в «Програмі захисту українців» його головна мета – побудова могутньої Української держави на засадах соціальної та національної справедливості, з практикою якнайширшого прямого народовладдя [23, с. 2]. Поряд із цим лідери ВО «Свобода» вважають, що їхня політична сила – єдина партія класичного типу, тобто така, що ґрунтується на ідеологічних засадах. Провідна її ідея вбачається в «національній і соціальній революції», яка спрямована до людей і заради людей [24, с. 6]. Така позиція досить яскраво демонструє сучасну тенденцію еволюції сучасного українського націоналізму в напрямі до побудови в Україні соціальної держави, за прикладом найбільш розвинених західноєвропейських політико-правових моделей.

На думку І. Мірсіяпова, націоналізм у політиці не має як свою основу ані доктрини, розробленої з наукової точки зору, ані наукової теорії. У кращому разі, згідно з переконанням цього автора, можна говорити про установки конкретної політики, які оцінюються як націоналістичні [25, с. 46]. Варто зауважити, що така оцінка стосується в першу чергу Росії, де, за винятком М. Бердяєва та І. Ільїна, практично відсутні теоретики націоналізму.

В Україні, як правило, націоналістичні партії обирають національно-державницьку доктрину як основу своєї ідеології. Саме в національно-державній ідеології концентровано віддзеркалюються основні загальнонаціональні цінності й загальнодержавні інтереси, внутрішні та зовнішні пріоритети держави, місце громадян у їх реалізації тощо. Відмова ж від ідеології, або деідеологізація, не сприяє зміцненню суспільної свідомості народу, бо створює у ній порожнечу. Державна ідеологія має подолати в масовій свідомості комплекс другосортності власної держави та згуртувати народ у боротьбі за його гідність і належне місце у світовому співтоваристві [26, с. 13].

Протягом тривалого часу в Наддніпрянській Україні та на західноукраїнських землях поступово формувалися засади ідеологічної концепції, домінуючим чинником якої були ідеї соборності, самостійності, просвіти народу та духовності. Розвиток національної ідеології, як і національної свідомості, був тісно пов'язаний із відтворенням духовної пам'яті народу, яка сприяє самоусвідомлюваному й упорядкованому вивільненню з-під влади догм і виходу на шлях самопізнання й вільної духовної творчості. Саме ці ідеї й лягли в основу політичної ідеології сучасних українських націоналістичних партій.

Слід зауважити, що саме політична ідеологія посідає найбільший ідеологічний простір у сучасному світі. Зазвичай вона покликана консолідувати людей для досягнення певних політичних цілей, а також підтримувати владу або боротьбу за неї [27, с. 150–151]. Політичні ідеології – це певні сукупності взаємопов'язаних ідей, цінностей, символів та ритуалів, призначених об'єднувати людей заради спільних політичних дій. Серцевину політичних ідеологій становлять певні погляди на суспільство та державу.

Як зауважив М. Вегеш, політична ідеологія – це система поглядів, ідей, вчень, що відображають суспільне життя, інтереси, цінності та потреби різних соціальних спільностей, цілі, завдання й методи їхньої діяльності. Відповідним чином, політика без ідеології існувати не може, оскільки політична ідеологія є структурним елементом політики. Доки люди поділяються на групи за інтересами, залишається потреба у владному регулюванні їх відносин: вони підтримуватимуть владу або протистоятимуть їй, формуючи групові образи щодо їх місця в суспільстві, відстоюючи власний погляд на речі як найдостовірніший [28, с. 31]. Варто зауважити, що однією з найсерйозніших проблем у сучасному політичному житті української держави є незбалансованість її політико-правової системи та механізму влади, що, значною мірою, зумовлено відсутністю єдиної національної та державної ідеології. Фактично кожна політична партія намагається творити певні ідеології. Однак переважна більшість з останніх, не маючи під собою належного ідейно-політичного підґрунтя, не є життєздатними.

У загальнонаціональному плані ідеологічно-політичний компонент національної самосвідомості, на відміну від інших, не виникає стихійно на побутовому рівні, а є результа-

том діяльності національної інтелігенції. Внаслідок активної дії національних партій чи громадсько-політичних об'єднань національна ідея і, в першу чергу, ідея єдності доповнює зміст етнічної духовності, набуває політичного закріплення в програмних документах політичних партій та свідомості людей [29, с. 237]. При цьому слід зауважити, що ідеологія як деякий колективний світогляд і політична ідеологія – це різні поняття [30, с. 13].

Згідно з твердженням О. Заздравної, звернення в наш час до феномена ідеології викликано ситуацією, що склалася в соціумі та потребує своєрідної ревізії глибинних основ соціального буття людини. Зокрема, є неминучим концептуальний перегляд основоположних парадигм усього соціального буття й, насамперед, парадигм ідеологічного знання. Відповідно, стає необхідним вирішення таких проблем: по-перше, проблеми виявлення соціокультурних витоків, які привели до необхідності становлення та розвитку ідеології, а згодом стали визначати зміни її ролі й функцій у суспільстві. У цьому випадку стає закономірним звернення до ідеологічних архетипів. По-друге, проблеми причин і наслідків актуалізації факторів ідеологічного порядку. Звернення до специфіки функціонування масової свідомості сприяє осмисленню зазначеної проблеми. Й, по-третє, проблеми реалізації життя – історичним субстратом, а не теоретичними конструкціями, такий лейтмотив усіх мангеймовських досліджень [31, с. 111–112]. К. Мангайм виділяв у понятті «ідеологія» два важливі аспекти: ідеологію часткову й тотальну. Часткова ідеологія висловлює ідеї та уявлення окремого індивіда відносно його становища в суспільстві. Тотальна ідеологія – це ідеологія епохи або класу, вивченням якої займається соціологія ідеологічних настанов і концепцій у сучасному суспільстві в контексті формування духовного світу індивіда [32, с. 81, 84–89].

Отже, незважаючи на всі спроби применшити, нівелювати роль націоналістичної (національно-державної) ідеології чи підмінити різного роду космополітичними ідеологемами, значення першої підтверджується, власне, самою діяльністю сучасних українських націоналістичних партій. Зазвичай саме в національно-державній ідеології концентровано віддзеркалюються основні загальнонаціональні цінності й загальнодержавні інтереси, внутрішні та зовнішні пріоритети держави, місце громадян у їх реалізації тощо. Відмова ж від

ідеології, або деідеологізація, не сприяє зміцненню суспільної свідомості народу, бо створює у ній порожнечу.

Також вважається, що національна ідеологія, як і національна свідомість, тісно пов'язані з відтворенням духовної пам'яті народу, яка сприяє самоусвідомлюваному й упорядкованому вивільненню з-під влади догм і виходу на шлях самопізнання й вільної духовної творчості. Зазначені ідеї залишаються визначальними для політичної ідеології сучасних українських націоналістичних партій.

1. Мангейм Д. Б. Политология. Методы исследования / Д. Б. Мангейм, Р. К. Рич; пер. с англ. Т. Л. Ветошкина, Н. И. Лауфер; [под ред. А. К. Соколова]. – М.: Изд-во «Весь мир», 1999.

2. Байме К. Політичні теорії сучасності / К. Байме ; пер. з нім. М. Култаєвої та М. Бойченко. – К. : Стилос, 2008.

3. Тишков В. Постнационалистическое понимание национализма / В. Тишков // Национализм в поздне- и посткоммунистической Европе : в 3 т. / [под общ. ред. Э. Яна]. – М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2010.

4. Методологія політичної науки // Політологічний енциклопедичний словник ; за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. – [2-е вид., доп. і перероб.]. – К. : Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2004.

5. Кафарський В. І. Політичні партії України: конституційно-правове регулювання організації та діяльності : монографія / В. І. Кафарський. – К. : Логос, 2008.

6. Примуш М. В. Політичні партії: історія та теорія: навч. посіб. / М. В. Примуш. – К. : Видавничий дім «Професіонал», 2008.

7. Ильин В. В. Политология: учеб. / В. В. Ильин. – [2-е изд., испр.]. – М.: Книжный дом «Университет», 1999.

8. Андрущенко В. Культура. Ідеологія. Особистість: методолого-світогляд. аналіз / В. Андрущенко, Л. Губерський, М. Михальченко. – К. : Знання України, 2002.

9. Лісовий В. Що таке національна (українська) ідея? / В. Лісовий // Націоналізм: антологія; упор. О. Проценко, В. Лісовий. – К.: Смолоскип, 2000.

10. Бек У. Влада і контрвлада у добу глобалізації. Нова світова політична економія / У. Бек; пер. з нім. О. Юдіна. – К.: Ніка-Центр, 2011.

11. Шварцмантель Д. Идеология и политика / Д. Шварцмантель; пер. с англ. Е. В. Пызиной. – Харьков: Гуманитарный Центр, 2009.

12. Кирилук Ф. М. Філософія політичної ідеології: навч. посіб. / Ф. М. Кирилук. – К.: Центр учбової літератури, 2009.

13. Вступ: Винаходження традицій // Винайдення традиції; за ред. Е. Гобсбаума та Т. Ренджерса; пер. з англ. М. Климчука. – К.: Ніка-Центр, 2005.

14. Масове традицієтворення: Європа, 1870–1914 рр. // Винайдення традиції; за ред. Е. Гобсбаума та Т. Ренджерса. – К.: Ніка-Центр, 2005.

15. Гірц К. Інтерпретація культур: вибрані есе / К. Гірц; пер. з англ. Н. Комарової. – К.: Дух і Літера, 2001.

16. Монбриаль Т. де. Действие и система мира / Т. де. Монбриаль; пер. с франц. – М.: Московский государственный институт международных отношений (Университет); Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2005.

17. Лісовий В. Націоналізм, нація та національна держава / В. Лісовий, О. Проценко // Націоналізм: антологія; упор. О. Проценко, В. Лісовий. – К.: Смолоскип, 2000.

18. Гелнер Е. Нації та націоналізм / Е. Гелнер // Націоналізм: антологія; упор. О. Проценко, В. Лісовий. – К.: Смолоскип, 2000.

19. Розвиток націоналістичної думки в Україні [Електронний ресурс] / П. Дужий. – Режим доступу: <http://www.v-otechestvo.com.ua/modules.php?name=Pages&page=25>.

20. Організація українських націоналістів (ОУН) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://oona.at.ua/load/2-1-0-12>.

21. Передмова // Матеріяли Другого Збору Конгресу Українських Націоналістів ; за ред. С. Стецько та ін. – К. : Головний Провід Конгресу Українських Націоналістів, 1997.

22. Баган О. Світоглядово-ідеологічні засади українського націоналізму / О. Баган // Матеріяли Другого Збору Конгресу Українських Націоналістів. – К.: Головний Провід Конгресу Українських Націоналістів, 1997.

23. 100 днів «Свободи» у місцевих радах // Свобода. – 2011. – 3–9 березня.

24. Лебедь Н. Кто заменит в украинском парламенте 20 лет сидевших там руховцев? / Н. Лебедь // Аргумент. – 2011. – 26 апреля – 2 мая.

25. Мирсияпов И. И. Национальная идеология и национальные взаимоотношения в Республике Татарстан / И. И. Мирсияпов. – М.: Весь мир, 2004.

26. Демчук П. Державна ідеологія та ідеологічна робота держав // Розбудова держави. – 1994. – № 5.

27. Історична наука: термінологічний і понятійний довідник / [В. М. Литвин, В. І. Гусєв, А. Г. Слісаренко та ін]. – К.: Вища школа, 2002.

28. Вегеш М. М. Історія і політика: у 4 т. / М. М. Вегеш. – Ужгород: УжНУ, 2005. – Т. 4.

29. Кафарський В. Нація і держава: Культура. Ідеологія. Духовність / В. І. Кафарський. – Івано-Франківськ: Плай, 1999.

30. Лісовий В. Філософія в сучасному суспільстві / В. Лісовий, Є. Причепій, К. Шудря // Генеза: Філософія. Історія. Політологія. – 1994. – № 2. – К.: Генеза, 1994.

31. Заздравнова О. И. Идеология эволюционирующем социуме: дис. ... доктора филос. наук: 09.00.03. / Заздравнова Ольга Ивановна. – Харьков, 2002.

32. Мангайм К. Идеология та утопія Мангайм / К. Мангайм; пер. з нім. В. Шведа. – К.: ДУХ І ЛІТЕРА. – 2008.